

ARTIKEL – REFLECTIES OP GOD IN NEDERLAND 1966-2024

Het programma Toekomst Religieus Erfgoed

Judith Toebast*

Abstract

The program Future of Religious Heritage, coordinated by the Cultural Heritage Agency of the Netherlands (RCE), is dedicated to ensuring a sustainable future for Dutch places of worship. The program leader of the Future of Religious Heritage program reflects on the book *God in the Netherlands 1966-2024* from her perspective. This publication offers a historical-sociological overview of religiosity in the Netherlands and discusses, among other things, the Dutch population's declining connection with institutional Christianity. What remains underexplored in the book is the physical impact of these processes: the effect on places of worship. This is despite the fact that a church building is a place of gathering and also the direct expression of religious communities in the urban and social landscape. It is precisely the condition of buildings that reveals the secularization and decline in the number of believers. Due to secularization, approximately 150 churches lose their religious function every year, which raises questions about preservation, secondary use, and repurposing.

Keywords: religious heritage, places of worship, preservation, secularization, repurposing

Inleiding

Het programma Toekomst Religieus Erfgoed is een samenwerkingsprogramma van en voor overheden, kerkeigenaren en erfgoedorganisaties, gecoördineerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Het programma Toekomst Religieus Erfgoed zet zich in voor een duurzaam toekomstperspectief voor gebedshuizen, met aandacht voor behoud, nevengebruik, herbestemming én de bredere

* Judith Toebast is sinds 2022 programmaleider van het programma Toekomst Religieus Erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zij studeerde bouwkunde aan de Technische Universiteit Eindhoven en is sinds 2007 werkzaam bij de RCE, onder meer als specialist landelijke bouwkunst.

maatschappelijke en symbolische betekenis van religieus erfgoed. Het brengt partijen bij elkaar, deelt kennis, stimuleert visievorming, en ondersteunt kerkbesturen en gemeenten in het maken van keuzes. Kortom: het verbindt praktijk en beleid, heden en verleden, erfgoed en gemeenschap.¹

Als programmaleider zie ik dagelijks hoe religieuze ontwikkelingen zoals beschreven in het boek *God in Nederland 1966-2024*, zich vertalen naar de gebouwde leefomgeving en erfgoedvraagstukken (Kregting, Van Lieburg en Vermeer 2025). Het onderzoek biedt een historisch-sociologisch overzicht van de religiositeit in Nederland. Wat daarin onderbelicht blijft, is de fysieke uitwerking van deze processen: het effect op de gebedshuizen. En dat terwijl een kerkgebouw de plek van samenkomst is, evenals de directe uiting van de geloofsgemeenschappen in het straatbeeld en de maatschappij. Juist met de stand van gebouwen (gebruik, onderhoud, leegstand, etc.) wordt de secularisatie en de afname van het aantal gelovigen zichtbaar. In dit artikel reflecteer ik op hoe de trends die in de publicatie worden geschetst, zoals ontkerkelijking, verschuivende zingeving en religieuze diversificatie, samenhangen met de opgaven die wij binnen het programma Toekomst Religieus Erfgoed tegenkomen. Met name de traditionele denominaties, zoals de Protestantse Kerk in Nederland, de Rooms-Katholieke Kerk en de Nederlandse Gereformeerde Kerken, zien hun ledenaantallen gestaag krimpen (Paloni 2024). Dit heeft tot gevolg dat veel kerkgebouwen hun religieuze functie verliezen. Tegelijk groeit de publieke belangstelling voor het behoud van deze gebouwen, ook onder mensen zonder religieuze binding. Kerkgebouwen zijn dragers van lokale geschiedenis, architectonische kwaliteit en gemeenschapsidentiteit. Binnen het programma wordt daarom gezocht naar manieren om deze meervoudige waarde zichtbaar en hanteerbaar te maken in beleid en praktijk.

Van themajaar tot samenwerkingsprogramma

Het programma Toekomst Religieus Erfgoed kent een lange aanloop. 2008 werd uitgeroepen tot het Jaar van het Religieus Erfgoed. Eén van de doelen was om het onderwerp op de maatschappelijke agenda te krijgen. De urgentie was evident: ontkerkelijking en secularisering waren al decennia eerder ingezet, met als gevolg dat in de jaren 70 en jaren 80 de nodige kerkgebouwen waren gesloopt (Wesselink 2018, 2). In de eenentwintigste eeuw volgden nieuwe sluitingsgolven. Na onder andere de kerkfusies binnen de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) in 2004 en parochiesamenvoegingen bij de Rooms-Katholieke Kerk, bleek nieuwe aandacht voor religieus erfgoed hard nodig. Beide bewegingen gingen én gaan gepaard met ingrijpende keuzes over het gebruik en behoud van kerkgebouwen. Bij de start van het themajaar was de verwachting dat tot 2018 minstens twee kerkgebouwen per week hun religieuze functie zouden verliezen (Nelissen 2008, 14). En hoewel het

themajaar slechts een jaar duurde, is de aandacht daarna gebleven. De samenwerking tussen erfgoedpartijen, kerkgenootschappen en overheden kreeg vorm in netwerken, werkgroepen en beleidsagenda's. In 2018 leidde dit tot de oprichting van het programma Toekomst Religieus Erfgoed als structureel kader voor een gezamenlijke aanpak (RCE 2018, 3).

Om te weten hoe groot de opgave was, werd in 2019 de database Kerken Tellen ontwikkeld om alle Nederlandse gebedshuizen in kaart te brengen die oorspronkelijk als zodanig zijn gebouwd.² Nederland telt momenteel circa 7.100 gebedshuizen, waarvan ongeveer een derde is aangewezen als rijksmonument, met daarnaast nog een heel aantal als provinciaal of gemeentelijk monument. In de database wordt onder meer bijgehouden welke rijksmonumenten hun religieuze functie verliezen. Inmiddels is meer dan een kwart van het totaal aan gebedshuizen herbestemd of bevindt zich in een transformatieproces. Volgens een prognose van de PKN en de Rooms-Katholieke Kerk uit september 2024 verwachten beide kerkgenootschappen jaarlijks tot circa 75 kerkgebouwen aan de eredienst te onttrekken; samen goed voor ongeveer 150 kerkgebouwen per jaar. Dit lijkt enigszins in tegenspraak te zijn met de cijfers uit *God in Nederland*, waaruit blijkt dat slechts 23% van de rooms-katholieke gelovigen nog regelmatig een kerkdienst bezoekt tegenover 51% binnen de PKN (Kregting et al. 2025, 64). De combinatie van structurele ontkerkelijking, toenemende druk op het behoud van gebedshuizen en de groeiende noodzaak tot nieuwe invullingen onderstreept de urgentie van de opgave waarop het programma Toekomst Religieus Erfgoed zich richt. In een Kamerbrief net voor de zomer maakte voormalig minister Bruins (Onderwijs, Cultuur en Wetenschap) bekend dat het programma Toekomst Religieus Erfgoed van 2026 tot en met 2029 wordt verlengd (Bruins 2025, 3).

Van visie naar uitvoering en blijven inspireren

Een centrale vraag in *God in Nederland* betreft de afnemende binding van de Nederlandse bevolking met het institutionele christendom (Kregting et al. 2025, 35-78). Steeds minder mensen beschouwen zichzelf als gelovig en zowel het kerklidmaatschap als het aantal gelovigen dat de kerk nog bezoekt, neemt af. Door de afname van het percentage kerkleden in lidmaatschap, geloof en kerkelijke praktijken hebben kerkbesturen moeite hun hoofd boven water te houden. De inkomsten lopen terug, terwijl onderhoudskosten en energiekosten stijgen. Daarnaast is het door het lage aandeel actieve kerkleden onder de jongere generaties lastig om nieuwe leden voor het kerkbestuur te vinden. Het achtergebleven bestuur moet vaak met een klein aantal vrijwilligers het kerkgebouw beheren en onderhouden. Bovendien moeten veel kerkbesturen zich bezighouden met de toekomst van hun kerkgebouw in plaats van het besturen van een kerkelijke organisatie.

Om deze problematiek vanuit een regionaal perspectief te bekijken en daarvoor mogelijke oplossingen te bieden, heeft het programma Toekomst Religieus Erfgoed sterk ingezet op het stimuleren van gemeenten om een kerkenvisie op te stellen (RCE 2019, 3-4). Een kerkenvisie is een gemeentelijke visie op alle gebedshuizen binnen de burgerlijke gemeentegrenzen. Bijna 70% van de gemeenten vroeg hiervoor een financiële bijdrage aan (RCE 2021a, 5). Inmiddels is een groot deel van de kerkenvisies klaar en staat de uitvoeringsfase van de visie te wachten. Een belangrijk doel van de kerkenvisie is het faciliteren van dialoog tussen alle betrokken partijen over het toekomstperspectief van kerkgebouwen (RCE 2019, 28-31). Dit kan bijvoorbeeld doorgaand religieus gebruik, meervoudig gebruik of herbestemming zijn. Ter ondersteuning zijn vanuit het programma diverse inspiratiemiddelen ontwikkeld, waaronder het boek *Kerkgebouwen: 88 inspirerende voorbeelden van nieuw gebruik* (Reinstra et al. 2020). Gemeenten die een kerkenvisie hebben opgesteld, signaleren dat kerksluitingen niet alleen een kerkelijk of erfgoedvraagstuk is, maar bredere sociaal-maatschappelijke implicaties heeft (RCE 2021b, 10). *God in Nederland* laat ook zien dat de religieuze betrokkenheid van de bevolking afneemt, maar dat kerkgebouwen vaak nog sterke emotionele waarde behouden – ook bij mensen die niet kerkelijk actief zijn (Kregting et al. 2025, 92). Het sluiten van een kerkgebouw gaat vaak gepaard met veel emotie, met name door de laatste kerkgangers, maar ook door voormalige kerkgangers. Ook al gaan mensen niet meer naar de kerk, in veel gevallen hebben ze nog wel binding met het gebouw, bijvoorbeeld omdat ze er gedoopt zijn, hun ouders er getrouwd zijn of opa en oma er op de begraafplaats liggen. Afscheidsdiensten ten behoeve van het sluiten van de kerk worden vaak druk bezocht. Een respectvol en waardig afscheid van het gebouw kan de achtergebleven kerkgangers helpen bij de verwerking van het verlies van de kerk (Megens 2019, 5). Hierbij kan wel de vraag worden gesteld hoe lang dat nog het geval is, want de cijfers bij met name de katholieken laten zien dat de kerkbezoekers vooral de oudere generatie zijn (Kregting et al. 2025, 47).

Wanneer het religieus gebruik verdwijnt, verandert ook de betekenis van het kerkgebouw. In 2019 liet het programma Toekomst Religieus Erfgoed onderzoek doen naar de symbolische waarde van kerkgebouwen bij sluiting en herbestemming (Megens 2019). De waardering voor de symbolische waarde van religie krijgt steeds vaker aandacht bij herbestemming van kerkgebouwen. Een voorbeeld hiervan is de kapelfunctie die herbestemde kerkgebouwen kunnen hebben. Bezoekers kunnen daar nog altijd een kaarsje aansteken. Sommige kerkelijke rituelen zijn zo ingeburgerd geraakt dat ze ook buiten de religieuze context worden gewaardeerd en toegepast als uiting van gemeenschappelijk identiteit, zoals ook blijkt uit *God in Nederland* (Kregting et al. 2025, 115). In de Rooms-Katholieke Kerk is het bijvoorbeeld gebruikelijk om bij een begrafenis een bidprentje, een klein gedrukt kaartje ter nagedachtenis

aan de overledene, uit te delen. Tegenwoordig wordt dit ook steeds vaker uitgedeeld bij niet-religieuze uitvaarten onder de naam van bedankkaartje. Ook het aansteken van een kaarsje is voor velen, gelovig of niet, een betekenisvol ritueel. Dergelijke gebruiken vallen onder immaterieel erfgoed en kunnen expliciet opgenomen worden in kerkenvisies (Vierenhalm 2024). De gemeente Oirschot is hierin voortrekker: met een projectleider zijn tradities als de Allerzielentocht, de Hubertusviering en het Driekoningenzingen beleidsmatig vastgelegd, met actieve betrokkenheid van inwoners. Vanuit het programma wordt dan ook actief ingezet op de integratie van immaterieel erfgoed in kerkenvisies (Vierenhalm 2024, 20).

De auteurs van *God in Nederland* concluderen voorzichtig dat de afname van kerkelijke betrokkenheid niet heeft geleid tot sociaal of moreel verval (Kregting et al. 2025, 149). Er ontstaan nieuwe manieren van samen zijn of samen optrekken. Kerkgebouwen kunnen daar een rol in spelen, bijvoorbeeld wanneer mensen elkaar opzoeken om samen te zoeken naar een nieuwe bestemming voor een kerkgebouw. In het kader hiervan is het programma Toekomst Religieus Erfgoed bijvoorbeeld betrokken bij de Leerlijn 'Behoud je kerkgebouw', die al driemaal in Overijssel is georganiseerd (Erfgoed Academie z.d.). Deelnemers zijn niet alleen kerkbestuurders, maar ook inwoners die zich inzetten voor een sociaal-maatschappelijke functie van het kerkgebouw. Zulke initiatieven bevorderen nieuwe vormen van samenwerking en versterken de sociale samenhang.

De zoektocht naar nieuwe functies is echter complex en contextgebonden. Het Grote Kerken Overleg, een samenwerkingsverband tussen twaalf iconische grote stadskerken in Nederland, liet met behulp van het programma Toekomst Religieus Erfgoed een onderzoek uitvoeren naar de maatschappelijke meerwaarde van deze kerkgebouwen (Overdiep en Vinkenburg 2024). Bij deze grote kerken is doorgaans het religieus gebruik ondergeschikt aan het gebruik als bijvoorbeeld museum, ruimte voor congressen of concertruimte. Maar deze kerken zijn ook nog open voor bezoek en bezinning. Het onderzoek helpt om de stadskerken een richting te geven in de betekenis voor de stad. In 2025 is er daarnaast een onderzoek gestart naar de sociaal-maatschappelijke rol van kerken op het platteland. Met dit onderzoek willen we inzichtelijk maken wat er verdwijnt uit een dorp als de kerk sluit. Doorgaans gebeurt er namelijk veel meer dan alleen een dienst of een mis; denk aan pastoraal werk, caritas, gezamenlijke eettafels of samen koffiedrinken. Welke rol speelt de kerk in het leefbaar houden van het platteland? Een maatschappelijke functie voor het kerkgebouw kan een goede herbestemming zijn als de religieuze functie vervalst.

Zoals gezegd zijn de kerkenvisies een belangrijk onderdeel van het huidige programma Toekomst Religieus Erfgoed. Voor het vervolg van het programma wordt de focus

verlegd van (kerken)visie naar uitvoering, waarbij onder andere wordt nagedacht over de wijze waarop kerkbesturen actief ondersteund kunnen worden bij de instandhouding van hun kerkgebouwen (Bruins 2025, 10-13). Nu al deelt het programma kennis over het verduurzamen van kerkgebouwen en het verwarmen van de mensen in plaats van het gebouw (Van der Zanden, Vervoort en Stappers 2023). De kennis- en informatievoorziening voor kerkbesturen verloopt tot op heden echter grotendeels via de samenwerkingspartners van het programma. Zo ondersteunt de Vereniging Behoud Monumentale Kerkgebouwen kerkbesturen met podcasts, video's, publicaties en een handboek rond uiteenlopende vraagstukken (VBMK z.d.). Museum Catharijneconvent deelt expertise over historische kerkinterieurs en bood tot 2024 kosteloos waardestellingen van religieuze interieurs aan (Museum Catharijneconvent en RCE z.d.). Het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken ontwikkelde een handreiking over de Omgevingswet, vergezeld van gerichte informatiebijeenkomsten. Deze initiatieven illustreren de gezamenlijke inzet om kerkbesturen te ondersteunen binnen een complex en dynamisch speelveld (Buis 2024).

Religieus erfgoed als kans

De afname van kerkgangers is volgens de auteurs van *God in Nederland* ook in een aantal omringende landen gaande; Nederland springt er niet uit (Kregting et al. 2025, 151). Nederland onderscheidt zich echter wel in de manier waarop met kerkgebouwen wordt omgegaan na sluiting. Het lijkt erop dat in Nederland ten opzichte van andere landen de diversiteit van herbestemmingen van kerkgebouwen groter is. Europese collega's kijken soms met verbazing naar de kerkgebouwen die zijn omgebouwd tot boekhandel, bibliotheek of restaurant. Die brede herbestemmingspraktijk hangt vermoedelijk samen met de Nederlandse scheiding van kerk en staat, die ruimte laat voor innovatieve en seculiere invullingen. In sommige andere landen is de overheid primair verantwoordelijk voor de financiering van kerkgebouwen, wat de ruimte voor alternatieve her- of nevenbestemmingen beperkt. Internationale vergelijkingen per land blijven echter lastig, omdat niet elk land een soortgelijke religieuze opbouw, bevolkingsdichtheid en eigendomsstructuur heeft. Nederland loopt wel voorop met de unieke samenwerking van verschillende partijen die zich gezamenlijk inzetten voor de toekomst van het religieus erfgoed via het programma Toekomst Religieus Erfgoed (RCE 2021c, 58-59).

Het programma Toekomst Religieus Erfgoed kijkt niet alleen over de grens naar internationale trends, maar volgt ook binnenlandse ontwikkelingen nauwgezet. Waar de traditionele denominaties blijven krimpen, laten internationale en migrantenkerkgenootschappen juist groei zien (Kregting en Copier 2021). Dit geldt ook voor charismatische en bevindelijk-gereformeerde stromingen. Deze ontwikkeling zien we

terug in de bouw van nieuwe gebedshuizen binnen de gereformeerde gezindten én in de toenemende vraag naar bestaande kerkgebouwen door onder andere migrantenkerken. Het lijkt voor de hand te liggen om leegkomende kerkgebouwen voor nieuwe groeiende religieuze christelijke kerken in te zetten, maar in de praktijk blijkt de overdracht van kerkgebouwen tussen denominaties niet vanzelfsprekend (Eschbach 2017). Om dit proces te vergemakkelijken, werkt het programma samen met Samen Kerk in Nederland (SKIN) aan een handreiking.

Zoals al eerder genoemd gaat het programma Toekomst Religieus Erfgoed vooral over gebedshuizen, een aspect dat in *God in Nederland* onderbelicht is. Het zou interessant kunnen zijn om in toekomstig onderzoek een koppeling te maken tussen de gemeenschap en de gebouwen. De kerkgebouwen tonen immers als geen ander het secularisatieproces. En (voormalig) kerkgebouwen kunnen een belangrijke maatschappelijke rol spelen als een publiek gebouw met vele functies.

Noten

- 1 Programma Toekomst Religieus Erfgoed. z.d. "Over ons." Geraadpleegd 26 augustus 2025. <https://www.toekomstreligieuserfgoed.nl/over-ons>.
- 2 Programma Toekomst Religieus Erfgoed. z.d. "Kerken Tellen." Geraadpleegd 26 augustus 2025. <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/religieus-erfgoed/kerken-tellen>.

Literatuur

- Bruins, Eppo E.W.M. 2025. "Kamerbrief over aanpak grote monumenten en religieus erfgoed." Rijksoverheid. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. <https://open.overheid.nl/documenten/72aa55bd-586c-462f-916d-336b094f0626/file>.
- Buis, Hans. 2024. *Handreiking Omgevingswet voor kerkbesturen*. Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO-K).
- Eschbach, Hans, red. 2017. *Kerken delen. Een brochure over de kansen en valkuilen van het gezamenlijk gebruik van kerkgebouwen*. Nilsson en Partners.
- Erfgoed Academie. z.d. "Leerlijn Behoud het kerkgebouw Overijssel." Geraadpleegd 20 oktober 2025. <https://www.erfgoedacademie.nl/er-is-geen-blauwdruk-om-een-kerkgebouw-toekomst-bestendig-te-maken>.
- Kregting, Joris, en Jorien Copier. 2021. *Het gebruik van gebedshuizen door migrantenkerken*. Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut, Radboud Universiteit.
- Kregting, Joris, Fred van Lieburg en Paul Vermeer. 2025. *God in Nederland 1966-2024*. HDC Centre for Religious History, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Megens, Miranda. 2019. *Rituelen bij kerkgebouwen: inzet van rituelen bij kerkgebouwen in transformatie*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Museum Catharijneconvent en RCE. z.d. "Bedreigde religieuze interieurs." Geraadpleegd 10 oktober 2025. <https://www.catharijneconvent.nl/advies-voor-kerken/religieuze-interieurs/>.
- Nelissen, Nico. 2008. *Geloof in de toekomst! Strategisch plan voor het religieus erfgoed*. Uitgeverij Berne-Heeswijk.
- Overdiep, Jikke, en Bastiaan Vinkenburg. 2024. *Midden in de samenleving. Verkenning van de maatschappelijke betekenis van grote stadskerken in opdracht van het Grote Kerken Overleg*. Berenschot.

- Paloni, Francesco. 2024. "Krimp Katholieke Kerk zet door, ondanks lichte stijging kerkbezoek." *Katholiek Nieuwsblad*, 4 december. <https://www.kn.nl/nieuws/kerk-in-nederland/krimp-katholieke-kerk-zet-door-ondanks-lichte-stijging-kerkbezoek/>.
- Reinstra, Albert, Frank Strolenberg, Jaco Boer, et al. 2020. *Kerkgebouwen. 88 inspirerende voorbeelden van nieuw gebruik – van appartement tot zorgcomplex*. Uitgeverij Blauwdruk.
- RCE. 2018. *Met hart en ziel, nummer 1*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- RCE. 2019. *Bouwstenen voor een kerkenvisie. Handreiking 2019*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- RCE. 2021a. *Kerkenvisies feiten en inzichten*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- RCE. 2021b. *Aanvulling op Bouwstenen voor een Kerkenvisie – Addendum 2021*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- RCE. 2021c. *Met hart en ziel, nummer 3*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Van der Zanden, Han, Jill Vervoort en Marc Stappers. 2023. "Verduurzaamde kerken – aanpak – proces – eindresultaat." Live Q&A-webinar RCE. *Erfgoed Academie*, 27 maart. <https://www.erfgoedacademie.nl/live-qa-webinar-voor-kerkgebouwen-verduurzaamde-kerken-aanpak-proces-eindresultaat>.
- Vierenhalm, Floor. 2024. *Het borgen van immaterieel erfgoed in de kerkenvisie*. Erfgoedhuis Zuid-Holland.
- VBMK. z.d. "Publicaties." Geraadpleegd 10 oktober 2025. <https://vbm.nl/publicaties/>.
- Wesselink, Herman. 2018. *Een sterke toren in het midden der stad. Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen uit de periode 1800-1970*. Uitgeverij Leon Van Dorp.